

Д.А.Байдимиров

Йошкар-Ола

СУРТ-ОРАЛТЫМ ЧОНҢЫМО ОЙЫРТЕМ

Марий еш суртым ыштыме пашам эн кугу сомыллан шотлен. Тудо айдемын ончыкылык илышыштыже тўнҢ верым налын шоген. Сандене пўртым чоҢаш тўнҢалме (верым ойырымо, материалым ямдылыме) деч ончыч суртым кузе вераҢдыме шотышто сайын шонкаленыт, чыла могырым вискаленыт да марийын пенаҢгыде илыш-йўлаж дене келшышын, илыме верым йўнаным ышташ тыршенит. Вер, материал да чоҢымо жапше айдемын шочмо, колымо, пўрымаш, поянлык, нужналык да шочыктен кертше вийже дене чак кылдалтыныт. Тидын шотышто суртым шындыме деч ончыч марий еш посна йўлам шуктымым – пўртолмым ойырымо годым мужедмым, пушенҢгым ойырымым – поснак кўлешанлан шотлен. Тидыже марий айдемын пўртўсым шижын моштымыжым, тудын койыш-шоктышыжым пален, вер-шўрлан келыштарен ыштымыжым ончыкта. Тыгай койыш кажне марий ешлан келшыше лийын.

Тачысе кечылан пўртым чоҢымо дене кылдалтше калык йўла мондалт толеш. Уремман да кварталан план дене келшышын, пўрт-влакым уремман ынде параллельно шындат. Озанлыкыште кўлешан моло оралтыже илыме пўрт шенҢгелне але тудын воктене верлана⁷¹. Кудывечыжым да илыме суртым икте-весышт дечын чўчкыдын пече дене авырен налаш тыршат. Тыге ончыл кудывечым ыштат, тудо пўртыш пурымо вер лиеш. Тыште пеледыш шындаш клумбым, канаш беседкым келыштарат, а шенҢгел кудывечыште суртвольыкым ончаш келшышын чоҢат.

Кызытсе пўртыштў ожнысо гай пўрбен ден ўдырамаш лук-влак уке улыт. Пўрткўргў шуко функцийым шукта, тушто посна пўлемым, кочкаш шолтымо верым, уна пўлемым кыдежлат. Фабрикысе пўртрверым налыт, але посна предприятийште йодмо почеш ыштыктат. Ялысе чыла пўртыштў кызытсе жаплан келшыше электроприбор, интернет деке ушыман компьютер, интерактивный телевидений да молат улыт. Пўрткўргыштў да тўжвал сыныште шуко у уло гынат, марий калыклан келшыше ойыртемным садак

арален кодымо. Налме текстиль дене пырля тўрлыман солык ден кўпчыкшўргым, пидме коврикым, окна ончылно ятыр пеледышым, а сурт-оралтыште шуко пушенге ден вондерым ужаш лиеш. Тиде марий-влакын кушкылым йўратымышт нерген ойла.

Тошто планировка шуко пўртыштў, илыме кумдыкым ешараш манын, пўртончылым илыме верыш савырат. Кумдыкым ешарыме дене марий пўрткўргў сўретат вашталтеш. Но «йошкар-лук» манме верым арален коденыт, эрвелмарий-влакын тудо кочмо кугу ўстел коклаште шотлалтеш да «ўстелтўр» (эн почётан вер) маналтеш. Тынеш пурышо марий-влакын тиде верыште юмоҢа-влак верланеныт гын, эрвелмарий-влакын тыгай уке. Эше пўртыш пурымаште, омса воктене, тоштыеҢ-влакым уштымо вер уло. Лач тушто йўла пайрем гоным колышо-влаклан сортам чўктат.

Кызытсе жапыште илыме верын тўжвал тўшат ятырлан вашталтын. ЧоҢымо пўртым фундаментыш шындат, а ожнысо марий пўртын негызше олмеш пу пундышым але кугу кўм пыштеныт, тўҢ пырдыжым мланде гычак нўлташ тўҢалыныт. Тўрлў у чоҢымо материал лекме дене шуко ялыште пўрт-влакым сайдинг дене ковыжлат, пластик окнам шындат. Илышыш у технологийым шыҢдарыме да чоҢымо пашалан келшыше у материалым ыштыме дене тачысе кечылан яллаште кермыч, пеноблок, арболит гыч чоҢымо, ямде панель дене леведме коттедж-влакым вашлияш лиеш. Тыгай пўртлаште илыме йўн чылт оласе гай – коммуникацийым ыштат, вўдпуч ден газпучым шупшыт. XX курым мучаште гын тыгайже поянлыклан шотлалтын. Кызыт ялысе пўртым канде тул дене ырыктат гынат, ончычсо самынак коҢгамат кучылтыт. Тидын шотышто тыгай шонымаш уло: *«КоҢгам сурт гыч лукташ ок йўрў, еш рыскалет кая»*.

Сурт-печыште озанлыкыште кўлешан моло оралте ден монча ончычсо самынак кодыныт. Марий ешын сурт-оралтыштыже кугу верым кеҢежым пайдаланыме вер – кудо – налын. Марий йылмыште *мўҢгў* мут олмеш кызытат *кудышто*, *кудышко* мут-влак кучылталтыт. Икмыняр авторын мутшо почеш, ожно кудышто чимарий йўлам шуктымо еш кумалтышым эртареныт да ешын йўлам шуктымо ўзгарже-влакым араленыт. Кудын ик лукыштыжо,

изирак пырдыж шенгелне, йўлам эртарыме вер лийын. Кудын ончыл ужашыже пу пырня дене ойыралтын, тудын ик кыдежшым *изи кудо* маныныт⁷². Тачысе кечылан эрвелмарий-влак тыгай верым огыт чоҥо. Эрвелмарий-влакын вес шкешотан марий оралтыштан *клат* шотлалтеш. Тудым илыме пөрт ваштареш кудывече гоч вераҥденыт. Клатыште киндым араленыт, кеҥежым тудым малыме вер семын кучылтыныт. Амбар дене ятыр еш йўла кылдалтын. Мутлан, ожно марлан кайышаш ўдыр налаш толшо каче деч клатеш шылын. Тушкак сўан годым самырык мужырым малаш пыштеныт. Чот йўштө игечыштат марий-влак тиде йўлам пудыртен огытыл. Марий ялысе сурт-печым сōрастарыше вес вер – вольык вўта, ожныжо тудо имне вўта лийын. Тудын чотшо да кугытшо озан улан илышыж дечын шоген. Ялыште илыше марий ешын ик ойыртемже семын ятыр суртвольыкым да кайыквусым кучымым палемдыман. Сандене тудын дене кылдалтше йўлат аралалт кодын. Мутлан, ты мартеат *тувыртыш пайремым* эртарат. Ушкал лиймеке, киш шөр гыч тувыртышым ыштат, тудым ўстембаке шурно але шудо ўмбак шындат, мōнгысō-влакым, пошкудо ден родо-шочшым сийлат, Юмылан пелештат⁷³. Тувыртышым тыгак *вўта оза* ден *вўта кувалан* шындат. Илыме вер кугемме да ялыште квартал ден урем-влакым ыштыме дене памаш деке кошташ торарак лиймылан кōра памаш вўдым шагалрак налаш тўҥалыныт, сандене сурт-оралтыште таве-влакым кўнчат. Тудым мер калыкланат, посна еҥ-влакланат ыштат. Ялыште вынемым кўнчымō дене кылдалтше марий йўла ден ритуал-влак кугу рольым модыныт. Вынемым чоҥымо паша икмыняр йыжыҥ гыч шоген: верым ойырымо да вынемым кўнчаш келшыше жап, материалым да пурам ямдылымаш, вынем пурам шындымаш. Кажне сомылым ыштыме годым посна йўла шукталтын. Вынемлан верым сурт-оралте ден шондан деч öрыджтырак ойыреныт. Тошто монча олмышто вынемым кўнчен огытыл. Вынемлан верым ойырымо йыжыҥ эн кўлешанлан шотлалтын, молан манаш гын вынемыште вўд лиеш але уке лач вер дене кылдалтын. Каласаш кўлеш, сурт-оралте лишне памаш уке гын, марий ешлан вынем кызытат моткоч кўлешан. Тидымат палемдыман, калык ой почеш,

«Шорыкйол» пайрем годым марий пайремын тўн геройжо-влак вынем але ваке гыч лектыт. Тидыже эртыше илыш, вес тўня дене кылым ончыкта, сандене нуным чылан юзо еҥлан (волшебниклан) шотленыт. Арам огыл южо вере изи йоча-влакым кызытат *Васлий Кугыза* але *Васлий Кува* дене лўдыктат, «*нуно тендам вакыш але вынемыш налын кая*» манын ойлат.

Илыме да озанлык оралте деч посна марий сурт-печыште тыгак *монча* ден *кумалме вер* (керемет) поснак кугу значениян улыт. Мончам, тўн шотышто, вўд воктене шынденыт, молан манаш гын монча гыч лектын, вигак йўштў вўдыш пураш лийын. Южгунам мончам кудывечыштак вераҥденыт, но тыгодым тудым сурт-оралте деч торашкырак шынденыт. Тидыже пожар деч аралалташ ышталтын.

Монча марий айдемын илышыштыже поснак кугу верым налын шога. Пытартыш ийлаште эрвелмарий-влак ожнысо гай шем монча олмеш ош мончам ышташ тўналыныт. Тушто «топи-мойся» («олто-мушкылт») коҥгам шындат. Мончан конструкцийже тыглай: тудо кок ужаш гыч шога – мончаончыл да выньык дене кырыме да мушкылтмо вер. Монча ончылно эше ик коҥгам шындат. Тушто кеҥежым сурт-сомылкам ыштат да кочкаш шолтат. Эрвемарий-влакын шонымышт почеш, мончаште ешын тазалыкшым аралыше шўлыш -- Монча Кува ден Монча Кугыза илат, тазалыкым йодшылан нуно полшат. Марий айдемын илыме курымыштыжо улшо тўн йўла-влак – шочмо, сўан йўла, колышым уштымо – лач монча дене кылдалтыныт. Тылеч посна кажне гана кумалтышыш (еш, мер) кайыме деч ончыч марий еҥ эре мончаште мушкылтеш да капкылжым эрыкта. Мончаште илыше шўлышым пагалымаш мончаш пурымо годым (*Монча Кува, Кугыза деч разрешенийым йодыт*) да монча гыч лекме годым («*Тау, Монча Кува, Кугыза, тамле мончаланда*» маныт да *корка дене вўдым темен шындат*) коеш.

Мончалан выньыкым ямдылыме годым шоҥгыен-влак поро ой-каҥашым ойлат. Нунын палемдымышт почеш, выньыкым июньышто да июль тўналтышыште ямдылат. Тумо выньыкым гын кеҥеж мучко ямдылаш лиеш. Выньыкым кукшо да шокшо игечыште ыштат. Тыгодым пушенҥын

лышташыштыже эр лупс кошкышаш. Погымо выньыкын лышташыже ночно
лиеш гын, тудо писын йогаш тўҢалеш. Эрвелмарий-влак мончаш изарнян
пурат. Кугарнян, кечывал марте, пашам ышташ ок йөрө улмаш, сандене
кечывал деч вара гына пашам тўҢалыныт, молан манаш гын монча деч вара
капкыл канышаш. Мончаш 12 шагат йўд деч вара пураш чареныт. Тиде
жапыште монча оза-влак «Монча Кува, Кугыза мушкылтыныт» манын
ойленыт. Мутлан, семўзгар дене шокташ тунемнет гын, мончаште шокташ
тунемман. Тидым икмыняр информаторем шке примерже дене пенгыдемден,
«гармоньым шокташ мончаште тунемынам» манын каласен.

Айдемын илыш корныштыжо кум йыжыҢ эн тўҢлан шотлалтеш: шочмаш,
ешым погымаш да илыш дене чеверласымаш. Пытаргышлан айдеме шонен
моштымо жап гыч тўҢалын ўмыржө мучко ямдылалтеш, молан манаш гын
марий-влакын шонымышт почеш, айдемын чонжо вес тўняштат ила. Нине
йыжыҢла дене кылдалтше йўла радам ден ритуалым лач мончаште
эртареныт.

Айдемын вес тўняш кайымыжым тудын кажне кечын илымыжым да уло
илышыжын жапшым ончыктышо чекше семын шотлаш лиеш.
Экспедицийште погымо материалым⁷⁴ иктешлымаш ончыктен: эрвелмарий-
влакын йўлаштышт пөръеным пөръен, ўдырамашым ўдырамаш мушкеш.
Колышым эре мончаште мушкыт. Мушмо деч ондак нёртымө выньык дене
капшым ўштыл налыт, вара гына мушкаш тўҢалыт. Мончаштак яндар
вургемым чиктат, вара гына пёртыш пуртат.

Шошым эртарыме «Семык, Сорта кече» пайрем колышо-влакым уштымо
дене, кеҢеж тўҢалтыш дене кылдалтын. Тиде пайрем кеҢеж толмылан
куанымым, илышлан йывыртымым да кугезе-влакым пагалымым иктыш
ушен шога⁷⁵. Экспедиций материал ончыкта: изарням Сорта кече але Кугече
маныт. Вес тўняш кайыше-влак дене вашлийме жапым ончычат, кызытат чон
пырткен вучат. Йўлам шуктыдымаш азапым конден кертеш манын, чылан
палат, но садак мондат. Пайрем вашеш ик кече ончыч мончаш вўдым нумал
ямдылат, йўдлан вўд ате-влакым кўртньө ўзгар (тулвондо, кўртньө леведыш)
дене петырат. Тидыже осал шўлыш вўдым ынже лавырте манын ышталтеш.

Эрден эрак мончаш олгат. Кажне суртышто кок үстелым погат: иктыжым – ешлан, весыжым – вес тўня гыч «толшо-влаклан». Кокымшыжым омса воктене погат. Колышо-влаклан сортам мончаш пурышо еҥ гына чўктен кертеш. Мончаште ончыч пўрьеҥ-влак мушкылтыт. Нуно «*Айста пўрьеҥ-влак мончаш пураш*» манын, колышо-влакым наҥгаят. Вара ўдырамаш-влак пурат – нуно ўдырамаш-влакым пуртат. Мелнам изарнян эрдене, мончаш пурен толмеке, кўэштыт. Уштымо ўстембаке оҥам але пугомылям пыштат, тушто вич але утларак сортам чўктат: Киямат Тўра, Киямат Савуш ден колышо-влаклан. Тидын годым «Киямат Тўра шужо, Киямат Савуш шужо» маныт, колышо-влакым лўм дене ойлен, «шужо» маныт. «Шужо» мут «миен шужо» манмым ончыкта. Пайрем годым ешыште кажне еҥ уштышаш. Колышо-влакым кечывал деч вара ужатат. Тидын годым уштымо ўстембачын чыла сийым налыт да кудывечыш, лўмын ямдылыме верыш, лектыт. Ужатен колтымеке, ўдырамаш-влак мончаш кўмыж-совлам мушкаш каят, а молышт пўртыш пурат.